

ANDREJ ULE*

Razvoj znanosti v Sloveniji

Govoriti o položaju znanosti v Sloveniji pomeni govoriti o zadregi, ki že dolgo spremlja razvoj znanosti pri nas, namreč o zadregi, kakšen je in kakšen naj bo njen položaj v družbi. Že vsaj dvajset let se namreč nenehno ponavljajo podobne dileme in ponujajo podobne alternative, ne da bi resno premislili o tem, ali sploh ustrezajo duhu znanosti in razvoju slovenske družbe. Tako se npr. srečujemo z raznimi modeli centralnega usmerjanja znanstvenoraziskovalnega dela v okviru republiške raziskovalne skupnosti (kasneje pa Ministrstva za znanost), kjer se vsako leto delijo (skromna) finančna sredstva med različne znanstvenoraziskovalne ustanove, univerzi in redke samostojne raziskovalne skupine. Čeprav nekatere raziskovalne ustanove pridobivajo del potrebnih sredstev tudi z delom za neposredne naročnike raziskav, nekatere pa so sestavni del močnejših podjetij, pa vendarle glavnina denarja, potrebnega za znanstveno raziskovanje in tehnološke inovacije, prihaja od države. Tudi alternativni pogledi glede razvoja znanosti v Sloveniji se praviloma gibljejo v tem okviru tega modela »državno vodene« znanosti in v okviru dosedanjih utečenih raziskovalnih ustanov. Zanimivo je, da le malo pravega znanstvenoraziskovalnega, pa tudi tehnološkorazvojnega dela poteka mimo teh okvirov, npr. v samostojnem povezovanju posameznih raziskovalnih skupin z zainteresiranimi porabniki določenih raziskav.

Glavni problem tako začrtanega razvoja in načrtovanja razvoja znanstvenih in tehničnih raziskav je, da se je vzpostavil začarani krog medsebojnih odvisnosti državnih ustanov – znanstvenih ustanov – posameznih raziskovalnih skupin, pri čemer vsaka od teh sestavin domnevno potrebuje preostale za svoj obstoj. Znanstvenoraziskovalne skupine so se ozirale in se še vedno ozirajo po ustreznih ustanovah, ki imajo močno podporo države, te ustanove pa načrtujejo večji del sredstev in dohodkov s projekti, ki jih financira ali podpira centralna republiška ustanova, ki nadzira porabo »raziskovalnih sredstev in denarja«, zbranega s proračunom. Naj se je ta ustanova imenovala in pojmovala tako ali drugače, bistvo je ostalo enako, bila je odločilni ustvarjalec znanstvenoraziskovalne politike v Sloveniji in centralni kanalizator raziskovalnega denarja in sredstev. Toda ta ustanova je odvisna od takšne strukture znanstvenoraziskovalnih ustanov in raziskovalnih skupin, ki se upirajo subvenciji države in ne morejo, niti nočejo postati ekonomsko, razvojno in miselno samostojne.

Posledica tega sklopa medsebojnih soodvisnosti različnih ustanov je ekonomsko in družbeno šibka znanstvenoraziskovalna in razvojna dejavnost v Sloveniji in družbeno neemancipirana znanost, ki pobude za svoje delo najde v ohranjanju statusa quo in elementarnega preživetja posameznih raziskovalcev in raziskovalnih skupin, ne v notranjih raziskovalnih motivih.

* Dr. Andrej Ule, Filozofska fakulteta Ljubljana.

Druge pomembna slaba posledica takšne dolgoletne politike je, da se nikakor ne morejo razviti živi in razumni, zlasti interdisciplinarni tokovi raziskav, prav tako ko se zatikajo izmenjave idej, projektov in združevanje sredstev med dejanskimi raziskovalci, pač pa se oblikuje mreža lobističnih skupin za pritisk na ustrezne državne ustanove in za dostop do redkih raziskovalnih projektov, ki jih razpisujejo slovenske vladne ustanove.

Tak položaj znanosti se je nedvomno dobro prilegal nekdanjemu socialističnemu sistemu, saj je ta poskušal z mehanizmi države obvladovati vse ključne produkcijske sfere, torej tudi znanost. Vendar pa se ne bi smel »prilegati« tržno naravnemu, pluralnemu in deatiziranemu sistemu postsocialistične družbe, vsaj če resno jemljemo ta pojem. Tu bi se morala razvijati deatizirana znanost brez državnih centralnih nadzornih točk. Zato se moramo vprašati, ali gre pri tem zgolj za neki recidiv starega družbenega sistema v sedanjem sistemu ali pa nam, vsaj kar se tiče razvoja znanosti in tehnoloških inovacij, še vedno bolj ustreza »stari« sistem. To pa bi dalo prav tistim kritikom sedanje slovenske družbe, ki menijo, da v Sloveniji ni bilo nobenega pravega reza s starim sistemom, da so še vedno ostali stari mehanizmi, vzorci in predstave o razvoju, pa tudi ljudje, ki upravljajo razvoj, se niso zamenjali.

Moje mnenje je, da, vsaj kar se tiče razvoja znanosti v Sloveniji, ne gre za recidiv, pa tudi ne za nekakšno »zaroto« starih struktur proti silam slovenske pomladi, kot populistično razglašajo nekateri politiki, temveč za globoko nerazumevanje znanosti in njenega razvoja, predvsem pa za pomanjkanje zavesti o pomenu razvite, pluralne in nedržavne znanosti za sodobno družbo. Menim, da za to nerazumevanje ne gre kriviti le »starih struktur«, temveč gre za globljo stvar, ki se vleče v slovenski zgodovini že od 19. stoletja. Znanost je bila namreč v očeh slovenske politične in kulturniške elite, ki sta vedno prevladovali v Sloveniji, vedno stranska stvar, glavna je bila kultura v ožjem pomenu besede in politika (tudi ekonomska politika je bila podobno odrinjena, vendar manj kot znanost). Kar spomnimo se težkih usod raznih slovenskih znanstvenikov, ki praviloma doma niso našli mesta za svojo ustvarjalnost, niti odobravanja in so zato odhajali po svetu. V slovenski zgodovini je slovenska politična in kulturniška elita le v nekaterih primerih izrecno podpirala znanost in njen avtohtoni razvoj v Sloveniji. Tako je bilo npr. med boji za ustanovitev prve slovenske univerze in nato v letih po drugi svetovni vojni, ko je Kidrič in njegov krog ustanavljal znanstvene inštitute in raziskovalna središča po univerzah. Toda v obeh primerih je bila ta podpora znanosti v funkciji krepitve politične moči in legitimite nove slovenske politične elite. Tretji primer nekoliko intenzivnejše in tudi bolj dolgoročne podpore znanosti v Sloveniji je bil projekt »2000 mladih raziskovalcev«, vendar pa je ostal delen, ker ga ni spremljalo vlaganje v sočasno prestrukturiranje znanstvenoraziskovalnih ustanov in v ustanavljanje novih raziskovalnih središč, kjer bi ti novi raziskovalci lahko delali. Zanimivo je, da danes, ko nam gre menda za utrditev položaja Slovenije v Evropi, za notranjo utrditev demokratičnega sistema, ni videti kakšne posebno intenzivne podpore znanstvenoraziskovalni dejavnosti, npr. za podporo projektom, ki so konkurenčni v evropskem ali svetovnem merilu. Tako je prišlo do videza, da je za znanost v Sloveniji še najboljše, da ostane v glavnem pod varstvom države in izbranih ustanov z močno državno zaslombo, saj se bodo tako še najmanj vpletala v družbene zadeve in tudi raziskovalci sami bodo najbolj zadovoljni.

S tem pa smo v Sloveniji zamudili vlak pomembnih sprememb v načinih znanstvenega razvoja v razvitem svetu, ki so pomenile vsestransko odpiranje raziskovalne dejavnosti v družbo. Razvite zahodne družbe poznajo mreže državnih in

zasebnih ustanov in pobud, ki subvencionirajo ali kako drugače podpirajo znanstvenotehnične raziskave, pa naj bodo v okviru univerz, inštitutov ali razvojnih oddelkov po podjetjih. Vzporedno obstaja pluralna mreža znanstvenoraziskovalnih in tehnološko razvojnih centrov, ki ponujajo različne raziskove in razvoj aplikacij najnovejših znanstvenih dognanj v praksi. Vse to vzpostavlja pravcati »raziskovalni trg in trg znanja«, kjer ni mogoče nobenemu subjektu doseči nadzora nad celotnim poljem ali celo nad njegovimi ključnimi segmenti (npr. raziskovanja po posameznih panogah in področjih), pač pa se selektivno povezujejo med seboj na projektni osnovi, pri čemer obstaja običajno več podobnih projektnih zasnov in raziskovalnih skupin, ki si konkurirajo med seboj na trgu znanja in raziskav. V primerjavi z drugimi oblikami trga, kjer je glavni posrednik denar in dobiček, se na trgu raziskav in trgu znanja kot medij uveljavlja spoznavna in informacijska vrednost dosežkov. To pa zato, ker so celo najbolj liberalistično naravnani teoretiki in ekonomski pragmatiki ugotovili, da je vsaka neposredna pragmatična prisila k takojšnji in neposredni uporabnosti raziskav nefunkcionalna in privede do vedno manj pomembnih in koristnih dosežkov. Pač pa vodi stalna izpostavljenost sodobnemu raziskovalnemu trgu in trgu znanja do povezanega toka pomembnih in obenem tudi praktično pomembnih dosežkov znanosti.

Tako odpade potreba po centralnih državnih ustanovah, ki bi ustvarjale ali kanalizirale večino znanstvene in raziskovalne dejavnosti, poraja pa se potreba po dobro domišljeni državni politiki do znanosti, kjer se državne ustanove, skladi in ponudbe za raziskave usmerjajo le na izbrane strateške cilje (žal med njimi obramba še vedno najbolj prevladuje) in skušajo nadomestiti raziskovalne manke, ki jih ne more zapolniti sam raziskovalni trg. To velja zlasti za dolgoročne in fundamentalne raziskave, pa tudi za nekatere interdisciplinarne projekte (npr. v informatiki, ekologiji, zdravstvu itd.). Vlaga države v podpori znanosti in tehnološkemu razvoju se torej izničuje, pač pa postane selektivnejša, subtilnejša in zato učinkovitejša kot v katerem koli etatističnem modelu usmerjanja raziskovalne dejavnosti.

Različni zunanji pritiski na raziskovalce, da bi dosegli raven svetovne kakovosti znanja, kot je npr. pritisk na objavljanje v tujih revijah ipd., postajajo v tem pluralnem sistemu vedno bolj moteči in nepotrebni, saj tisto, kar se je z njimi želelo doseči, dosega vztrajen pritisk trga znanja in trga raziskav. Ustvarjanje raziskovalnega trga in trga znanja ni odvisno v prvi vrsti od denarja, ki je na voljo za znanost, tehniko in razne raziskovalne projekte v neki družbi, temveč od družbenih interesov in od ravni zavesti številnih subjektov, ki so vpleteni v proces razvoja znanosti in tehnike. Seveda trg raziskav in znanja zahteva razmeroma razvito socialno in materialno bazo znanosti, vendar pa je to le nujni, ne pa zadostni pogoj za njegov nastanek. Bistveni pogoj je namreč prav splošno in večinsko soglasje mnogih subjektov o tem, kako naj »tečeta« znanost in raziskovalna dejavnost v obče.

To je seveda povezano z drugimi spremembami v t. i. poindustrijski družbi, ki sloni predvsem na proizvodnji in kapitalizaciji znanja in informacij, ne pa socialne, vojaške in politične moči, denarja ipd. Zato do omenjenega soglasja pride nekako spontano, pod pritiskom različnih sprememb, ki se sinergetsko uglasijo med seboj. Znanost v razvitem svetu ni niti pod nadzorom države niti ekonomskega kapitala, ker si nobeden ne more niti privoščiti niti doseči takšnega nadzora. Pač pa je vse bolj samourejalni sistem znanstvene proizvodnje, ki drugim narekuje tempo in smer razvoja, ne pa, da bi se nujno in enostransko prilagajala znanstveno zunanjim ciljem.

Po tem kratkem orisu spremembe iz državno ali kapitalsko nadzorovane znanosti/raziskovalne dejavnosti v »tržno naravnano« (v smislu trga raziskav in znanja) in samoorganizirano znanost/raziskovalno dejavnost se vprašajmo, kaj lahko storimo v Sloveniji za to, da bi sledili temu nedvomno obetavnemu razvoju. Vse bolj se mi namreč zdi, da je prav uresničevanje avtonomnega trga raziskav in znanja nujen pogoj za obstoj sodobne demokratične in pluralne družbe. Znanost namreč s tem postaja tudi pomemben del civilne družbe, morda celo njen najodličnejši del. Zato za Slovenijo kot razvito evropsko državo ni druge poti kot usmeritev v raziskovalni trg in trg znanja. Druge sestavine civilne družbe (npr. avtonomna socialna gibanja, javnost občanov, odprti mediji, politični pluralizem) so seveda tudi pomembne, toda ne zagotavljajo dolgoročnega obstoja demokracije v konkurenci z drugimi močnimi socialnimi sistemi.

Sloveniji pa trenutno primanjkuje daljnovidnosti v odločitvah in načrtovanju, namesto tega pa prevladuje kratkoročni pragmatizem, reševanje »svoje kože«, ohranjanje statusa quo v gospodarstvu in politiki. Kar se tiče razvoja znanosti in tehnike še ni prevladala misel o nujnem povezovanju vseh oblik proizvodnje s proizvodnjo znanstvenih in tehničnih dosežkov. Zato se množično zapirajo raziskovalni centri po podjetjih, slabi znanstvena ustvarjalnost slovenskih univerz in drugih ustanov, inovacijska dejavnost je minimalna in še tista, kar je imamo, povsod naleti na birokratske ovire in na nezainteresiranost. Pri tem pa ohranjamo dosedanja strukturo znanstvenoraziskovalnih ustanov (ki v bistvu sloni na nekaj ustanovah »nacionalnega pomena«: dveh ali treh močnih nespecializiranih raziskovalnih inštitutih, dveh univerzah, akademiji znanosti), ki nikakor ni usmerjena v raziskovalni trg in trg znanja.

Mnogim se zdi vlaganje v znanost v Sloveniji predrago in potratno dejanje, zato raje kupujejo znanje na tujem, če ga potrebujejo. Na neki način imajo (kratkoročno) prav, saj v takšni organizaciji znanosti in v tako nesposobnem okolju za znanstveni razvoj res ne moremo pričakovati dosežkov, ki bi bili primerljivi s tujimi. Če se slovenska znanost že s kakim dosežkom uveljavi v tujini, potem je to kljub razmeram, ne zaradi njih. Predvsem pa je to treba pripisati požrtvovalnosti in zagnanosti nekaterih kakovostnih raziskovalnih skupin, ki jih imamo v Sloveniji, ne pa sistemskim učinkom znanstvene politike.

Tako končujem to kratko razmišljanje z upanjem, da bo sedanje protislovno obdobje, ki je mešanica težke gospodarske krize in ponovne rasti na pogoriščitih pogorelih gospodarskih mastodontov, vendarle motiviralo različne subjekte, od vlade, parlamenta, obeh univerz, raziskovalnih inštitutov, bank, podjetij in vplivnih posameznikov, da bodo podprli takšne spremembe v organizaciji znanosti in tehničnih raziskav, ki bodo deatizirale znanost v Sloveniji in jo vključile v svetovni raziskovalni trg in trg znanja. Predvsem pričakujem rojevanje novih raziskovalnih skladov, ki jih bodo ustanavljali posamezniki ali zasebne skupine, pa tudi novih raziskovalnih skupin zunaj velikih ustanov, ki pa bodo dovolj kakovostne in prožne, da bodo konkurirale osnovnim ustanovam, pa tudi tujim ustanovam. S tem bo nastala podlaga za slovenski raziskovalni trg in trg znanja. Kako se bo nadalje organiziral, niti ni več bistveno, pomembno je, da se začuti njegova prisotnost.